

KUTADGU BİLİG’DE ÖLÜM KAVRAMI

(Fatih Üniversitesi Uluslararası Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan bildiri)

ARİ ŞEKERYAN

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

Özet:

Türk milletinin tarihî devirlerine ışık tutan eserler üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar, mevcut zenginlikleri yeterince aydınlatamamıştır. Günümüzde “Eski Türk Kültürü” başlığı altında değerlendirdiğimiz eserler, bilimsel bir araştırmanın sonucu olarak ortaya çıkmamışlardır. Bu önemli eserlerin varlığı umumiyetle tesadüf sonucu öğrenilmiştir. Bugün Türk dilinin miladı kabul ettiğimiz Orhun Abideleri dahi bir bilimsel araştırmanın sonucu keşfedilmemiştir.

Türk tarihinde Karahanlı Dönemi bir geçiş dönemidir. Türk kavimlerinin doğudaki mukaddes topraklarından batıya doğru yönelişi bu döneme denk gelir. İslamiyet ile ilk ciddi tanışıklıklar yine bu dönemdedir. Hem dil hem de medeniyet tarihi açısından mühim olan bu dönemin en önemli eseri *Kutadgu Bilig* adlı eserdir.

Kutadgu Bilig’i sadece edebi yönüyle değerlendirmek; eserin içeriğini arka plana ittiğinden eksik bir değerlendirme olacaktır. Dil ve edebiyat ile ilgili olduğu kadar siyaset, felsefe, sosyoloji ve tarih disiplinleri ile de yakından ilgilidir. Eser içerisindeki felsefi düşüncelerden tüm insanlık faydalanabilir, bu düşünceler evrensel niteliktedir.

Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig* eseri içerisindeki “ölüm” kavramı üzerinde durulmuştur. Özellikle, bilge kişi Ay-Toldı’nın, saadetin devamsızlığından ve ikbalin döneğliğinden bahsettiği kısım merkez alınmıştır. Beyitler, özgün dilleri ile birlikte günümüz Türkçesine çevirilerek mukayese edilmiştir. İslami inanç sistemi ile eski Türk inanç sisteminin sentezi olan bu eserde, ölüm kavramının işlenişi vurgulanmıştır.

Giriş:

Kamug dünya bolsa biregüke tüz (1238)

Kalır dünya ülgı tegir iki böz

Birisi bütün dünyaya sahip olsa bile

Sonunda dünya kalır, ona da ancak iki bez düşer.

Kutadgu Bilig, İslam-Türk klasik edebiyatının ilk eseridir. Edebi bakımdan ilk sayıldığı gibi, dil bakımından da Orta Türkçe veya daha dar bir sahada düşünürsek, Karahanlı Türkçesi’nin ilk örneğidir.

Türk kağanlarının ilk Müslüman soyu olarak karşımıza çıkan Karahanlıların türeyişi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Değişik Türk köklerine dayandıranlar olmuştur. Bu görüşlerden en çok doğruluk niteliği taşıyanı Karluk kavmine dayandırılan görüştür. Karluklar 747-840 yılları arasında Uygur birliğine bağlı bulunuyorlardı. Bu bilgiler ışığında, Karahanlı Devleti’ni üç ana devir içerisinde inceleyebiliriz:1- Uygur-Karluk dönemi, 2- İslamiyet öncesi Karluk Devleti, 3- Müslüman Karluk yahut Karahanlı Devleti.

Uygur-Karlık birliği 840 yılında çözülmüştür. Bunun üzerine Kül Bilge Kağan yeni bir birlik oluşturmuştur. Bu dönem İslamiyet öncesi dönemdir. Bir geçiş dönemi niteliği taşır. Kül Bilge Kağan'dan sonra Bozir Kağan kısa bir süre tahta geçmiştir. Onun ardından Abdülkerim Satuk Karahan tahta geçmiştir. İslamiyet'in kabulü de bu dönemde olmuştur. Kaşgar'a sığınan Sasanlı Prens Nasr'ın etkisiyle buradaki Türkler İslam'ı kabul etmiştir. Ayrıca Arapların Horasan valisi Kuteybe İbn Müslim'in Talas savaşı ile Batı Türklerin üzerinde baskı kurması da İslam'ın kabulünü hızlandırmıştır. Bu coğrafyadaki Türkler Buddha'cı idiler. Kutadgu Bilig'de "Burkan'ın evini yak, yık, orada mescit ve cemaat meydana getir" denmesi, bu bilgilerimizi destekler niteliktedir.

Satuk Buğra Karahan'dan sonra devletin başına birçok kağan geçmiştir. Kağanlara verilen isim ve ünvanların, bu dönemden sonra İslami bir kimlik kazanmış olması da, bizlere, İslam medeniyetinin dairesi içerisine girmeye başladığımızı göstermektedir. Bunun yanı sıra Türk isimlerinin de ikinci bir isim olarak kullanıldığı tüm kağanlarda görölür.

Satuk Buğra Karahan'dan sonra bizim için ayrı bir önemi olan kağan Hasan Buğra Han'dır. Döneminde Kutadgu Bilig'den başka Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't- Türk'ü, Yükneklili Edip Ahmed'in Atabet'ül Hakayik'ı ve birkaç önemli Kuran tefsiri bu dönemde oluşmuştur. Ayrıca Türk tasavvufunun kurucusu Ahmet Yesevi de bu çağın önemli isimlerindedir.

Kutadgu Bilig'in Felsefi Kaynakları:

Kutadgu Bilig, ütöpic özellikleri bulunan bir siyasetnamedir. Bu siyasetname içerisindeki hayat felsefesi, temellerini İbn-i Sina ve Farabî'den almaktadır. İslam felsefesinin kurucularından Farabî'nin de felsefe anlayışını Platon ve Aristo'dan esinlenerek geliştirdiği, bilinen bir gerçektir. Müslüman bir düşünür olarak onların düşüncelerini İslamiyet ile ilişkilendirme çabası içerisinde olmuştur. "Risale fi ma'aniul-akl" adlı eserinde yaptığı akıl kavramı üzerine sınıflandırmaları, Aristo'nun "Peri Psykhes" adlı eserindeki akıl kavramı ile paralel niteliktedir. Yine Farabî'nin "Essiyasetül Medeniye" adlı eseri, Platon'un "devlet" adlı eseriyle mantık yönünden yoldaştır. İslam felsefesinin Batı ile tanışması bu iki büyük düşünür sayesinde gerçekteşmiştir. Bu dört büyük düşünürün ortak noktası bilgiye verdikleri önemdir. Eflatun'la Aristo'da gördüğümüz gibi, Farabî'de ve İbn-i Sina'da da, bilgi, çok önemli bir yer tutmaktadır. Bunlara göre, insan ahirette nasibini yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alacak, insana ahirette bilgisine göre yer verilecektir. Bu, Eflatun'da geçen "us insanın en yüksek doğal yeteneğidir" sözün kılğısal ahlaka çevrilmiş şeklidir.¹

¹ Agop Dilaçar, *900.Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988), s. 28.

Yusuf Has Hacib'in eserini yazarken eski Türk an'anesinden umumiyetle etkilenmediği görülmektedir. İslamî çerçeveye giren Türklerin yeni elde etmeye başladıkları İslam kültürünü bu eserine ağırlıklı olarak yansıtmıştır. Eserde, genel anlamda eski Türk inanç sistemi İslam'ın gölgesinde kalmıştır. Mesela eski Türk an'anelerinde ve halk destanlarında “kadın” hakkında beslenen yüksek ve hürriyetsever telakkiyi biliyoruz: Kadını, çocuğunun ilk ve başlıca mürebbsi, zevcinin en fedakar yoldaşı, ocağın temeli ve bütün faziletlerin menşei olarak gösteren o telakki ile, onu bütün fenalıkların sebebi, vefakarlık ve faziletperverlik hislerinden hemen hemen tamamıyla mahrum, ancak evde hapsedilmeğe layık bir mahluk telakki eden “Kutadgu Bilig”in ideolojisi arasındaki tezat, ne kadar kesin ve belirlidir.²

Kutadgu Bilig ile eski Yunan dünyası arasında ilişki kuranlar da olmuştur. Kutadgu Bilig'de, hükümdarın huzuruna çıkan Ay-Toldı'nın üzerine oturduğu top ile eski Yunan “kut” tanrıçası Tykhe'ye atfolunan küre arasında, hükümdarın elindeki bıçak ile eski Yunan'da adalet kavramı olan Dike'nin alameti kılıç arasında ve yine eski Yunan tanrıçası Themis'in üç ayaklı iskemlesi ile Kutadgu Bilig'deki hükümdarın üç ayaklı tahtı arasında ilişki kurulmuştur.³

Şekil özellikleri bakımından eser ele alındığında Arap ve özellikle İran Edebiyatı'nın etkileri açıkça görülmektedir. Eser, “Şehname” adlı İran Edebiyatı eserinin vezin dizilişi ile aynı dizilişe sahiptir. Ayrıca, kesin olmamakla birlikte bazı kaynaklarda Kutadgu Bilig hakkında “Şehname-i Türkî” dedikleri de bilinmektedir. İslam Edebiyatı'nın tesirlerinin yanı sıra, Kutadgu Bilig'te milli yaşayışın izlerine de rastlanmaktadır. Eserde yer bulan dörtlükler halindeki maniler halk edebiyatının mahsulleridir.⁴

Kutadgu Bilig'de Ölüm Kavramı:

Ölüm her canlı için kaçınılmaz bir sonuçtur. İnsanoğlu varolduğu sürece ölümün gizemliliğini merak etmiştir ve kendine göre bir inanç sistemi oluşturmuştur. Türkler de “ölüm” olayının nasıl gerçekleştiğine dair kendilerince bir takım inançlara sahip olmuşlardır. Türklerde ölüm konusundaki genel inanç, “Tengricilik” inancından kaynağını almaktadır. Eski Türkler ölümü, ruh veya canı ifade eden “tın”ın bedenden çıkması biçiminde algılamışlardır. “Tın” aynı zamanda “kut” kelimesiyle de karşılanmıştır. Bu noktada Kutadgu Bilig'in sadece mutluluk ve saadetli olma anlamının dışında anlamlar yüklenebileceği de yoruma açıktır.

Saygı duyulan şahsiyetlerin ölümünü “vefat etmek” anlamında saygılı bir biçimde anlatmak için “kergek bolmak”, “uçu barmak” ve “adrılmak” kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz. “Orhun Yazıtlarından ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halk itikadınca, insanın ruhu öldükten sonra, kuş yahut böcek suretinde

² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul : Akçağ Yayınları, 2004), s.193.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, (Ankara, 2002), s.164.

⁴ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara: MEB Yayınları, 2002), s. 232.

tenasüh edermiş. Vefat eden hakkında “uçdı” deniliyor. Malumdur ki Batı Türklerinde de hatta İslamiyet’i kabul ettikten sonra da öldü yerine “şunkar boldı” yani “şahin oldu” ibaresi kullanılıyordu”⁵

Türkler, ölümü özgürlüğe doğru yükseliş olarak algılıyorlardı. Bu sebeple her zaman ölümü uçan hayvanlar ile sıfatlandırarak tahayyül ediyorlardı. Mesela, Deli Dumrul hikayesinde ölüm ruhu bir güvercin olarak karşımıza çıkar. “...ölüm meleği, Dumrul’un karısının canını almak için onun bedenine kancasını saplar, kadının canı bir güvercin olarak Tanrı katına ulaşır.”⁶ Aynı konuda A. İnan da benzer bir tespitte bulunmuştur. “...Manas’ın sineğe benzer canı çıktı, gerçek evine gitti.”⁷

Türkler, sadece Tanrı’nın ebedi olduğuna, insanın ise faniliğine inanırlar. Bu kavramdan yola çıkarak Orhun Yazıtları’ndaki bir cümle ile Kutadgu Bilig içerisindeki bir beyiti mukayese edelim:

Orhun Yazıtları’nda yer alan “öd tengri yasar, kişi ogulu kop ölüglü törümüş” cümlesi, “Zamanı, kainatı Tanrı yönetir, insanoğlu her zaman ölmek için yaratılmıştır” anlamını taşır. Türkler en eski inançlarından itibaren Tanrı’nın mutlak varlığına ve ebediliğine inanmışlardır. Kutadgu Bilig’de yer alan “törütülmüş erding törüglü ölür, törüglü ölür ol törütgen kalur” beyitinin anlamı, “Sen yaratılmışsın ve yaratılan elbet ölecektir, yaratılanlar hep ölür ama yaratan daima kalır” anlamındadır. Orhun Yazıtları’ndaki cümle ile Kutadgu Bilig’deki beyit inanç sistemi açısından paraleldir.

İslam inancında hayatla ölüm iç içedir. Ölüm, insanı ahirete götüren ve dönüşü olmayan mecburi bir yolculuktur. İnsanoğlu bu yolculuğu durdurmak için elindeki bütün imkanları kullansa dahi muvaffak olamaz. İslam inancında ölüm yoktur, yer değiştirme vardır. Ölüm, bu dünyadan öbür dünyaya geçiş hadisesidir. Yani ahiret inancı, İslam’ın temelidir. Kutadgu Bilig’de, ölüm kavramı ahiret inancıyla paralel biçimde işlenmiştir.

Eserdeki ahiret inancıyla ilgili bazı beyitleri aşağıda karşılaştıralım:

“Bayat kimke kılssa inayet basut (1267)

İkigü ajunda bu er buldı kut”

“Kayu kulka bolsa bayattın yülek (1268)

Bu buldı ikigün ajunda tilek”

Yukarıdaki beyitlerin günümüz Türkçesine çevirisi aşağıdaki gibidir:

“Her kim ki Tanrı’nın yardımını alır, iki dünyada da saadete, mutluluğa erişir”

“Tanrı’nın yardımını kim alırsa, o her iki dünyada dileklerine kavuşur”

⁵ O. Nedim Tuna, “Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "Kergek bol-" Deyiminin İzahı", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, s. 179, (Ankara, T.T.K.Y., 1957), s. 131-148.

⁶ Pertev Naili Boratav, *Yüz Soruda Türk Folkloru*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1999), s. 28.

⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 182.

Her iki beyitte de ahiret inancının vurgusu yapılmıştır. İnsanoğlu hayatı boyunca ölümü aklından çıkarmamalıdır. İbadette kusur etmemeli, Tanrı'ya kulluk etmelidir.

Bir başka beyitte yaşam, ölüme giden bir yola benzetilmiştir. Ve şu şekilde tasvir edilmiştir:

“Tolu erdi ayım irildi tolu (1071)

Talu erdi kılıkım barır bu talu

Sevinçin togar erdi togmış künüm (1072)

Künüm batgalır teg yarumaz tünüm”

“Ayım dolun aydı; küçüldü

Güzel çehrem, görünüşüm vardı; şimdi elden gitti

Güneşim sevinçle doğardı, şimdi batıyor

Günüm batıyor, artık gecem aydınlanamayacak”

Yukarıdaki beyitlerde ölüm, karanlığa doğru gidiş olarak hayal edilmektedir. Fakat eski Türk inanç sisteminde hayata bağlılık esastır. Ölümün sadece hastalık sonucu geldiğine inanılır. Türkler ölümü kabullenmeyen ve yaşama sıkı sıkıya bağlı kalmak isteyen bir inanca sahiplerdi. Ölümü bir esaret olarak görmekten çok, bir özgürlük olarak görürlerdi. Bu sebeple “ölüm” fiilinin dışında “uçmak” fiili de kullanılıyordu ve ölüm getirdiğine inanılan ruhlar daima uçan canlılar ile sıfatlandırılıyordu. Yukarıdaki beyitlerde de ölümü kabullenememe ve yakınma vardır. Hayata olan bağlılık üst düzeydedir. Bu beyitlerin arkasından gelen diğer bir beyit, bu düşüncelerimizi destekler niteliktedir:

“Sevinç arzu nimet turu kalgalır (1074)

Sakinç kadgu mihnet manga kelgelir”

“Sevinç arzu ve nimetleri geride bırakıp

Endişe kaygı ve mihnetlere doğru gidiyorum”

Bu beyitte ölümün soğukluğu iyice hissedilmektedir. Ahiret inancından tamamen uzaktır. Öbür dünyayı endişeli, kaygılı ve sıkıntılı görmektedir.

Ölüme giden yol aşağıdaki beyitlerde çeşitli benzetmelerle ele alınmıştır. Bunlar:

“Yok erdim törütti igidti mini (1097)

Kiçig oylan erdim bedütti mini

Yalın yüzlüg erdim bütürdi sakal (1098)

Kara kuzgun erdim kugu kıldı çal

Bodum erdi ok teg egildi bodum (1099)

Tiriglik tükedi yetildi ödüm”

“Yoktum, Tanrı beni yarattı ve yetiştirdi

Küçük çocuktum, beni büyüttü

Yalın yüzlüydüm, sakal çıkarttı

Kara bir kuzgun gibiydim, kuğu gibi beyaz yaptı

Boyum ok gibiydi, şimdi eğildi

Nefesim tükendi, zamanım geldi”

Ölüme giden yol, yani hayat anlatılmıştır. Tanrı'nın kendisini yoktan var ettiğini, büyüttüğünü belirtmektedir. Lakin yine hayata veda etmenin verdiği yakarış bu beyitlerde kendini hissettirmektedir.

“Ölüm yüz kılur erdi erse körüp (1200)

Agır savçılar kalgay erdi turup
Toguglı tirigler ölümke sanı (1201)
Ölümke toguglı tirig kim kanı
Tüşün ol bu dünya keligli keçer (1202)
Yigen yil büke teg yir erken açar”

*“Ölüm karşısındaki yüzlere göre davransaydı
Ulu peygamberler hayatta kalırlardı
Doğan her canlı ölecektir böyle bil
Ölüme doğanlardan hayatta kalan kim var?
Bu dünya bir misafirhanedir, gelen geçer
O bir canavar gibi yedikçe acıktır.”*

Yukarıdaki beyitlerde yer alan düşünceleri Kuran’daki bazı ayetlerle karşılaştıralım:

“Senden önce hiçbir beşere ölümsüzlüğü vermedik; şimdi sen ölürsen onlar ölümsüz mü kalacaklar?” (Enbiya, 34)

“Gerçek şu ki, sen de öleceksin, onlar da öleceklerdir.” (Zümer, 30)

“Yer üzerindeki her şey yok olucudur.” (Rahman, 26)

Kutadgu Bilig ve Kuran’ı Kerim’deki bu beyitleri karşılaştırdığımızda aslında aynı doğrultuda oldukları görülmektedir. İslam inancıyla bu paralelliğin yanında bir de eski Türk inanç sistemindeki benzerliği de eklemek faydalı olacaktır. Altaylarda, eski ve ortaçağda yaşayan Türkler, ruhun solunumla bir olduğuna inanmışlardır. Uyku sırasında nefes alıp vermenin yavaşlaması ile ruh bedenden çıkar ve gördüğü rüyalar öbür dünyada gideceği yer manasındadır. İşte uykudan uyanırken ruh bedene geri dönmezse o alemlere göçer ve böylelikle ölüm gerçekleşir. Geleneksel Türk inancının ölümle ilgili bu bölümü bize Kuran’ı Kerim’de geçen “Allah ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda ruhlarını alır. Bu suretle hakkında ölümle hükmettiği ruhu tutar ötekini muayyen bir vakte kadar bedene salıverir” (Zümer, 42) ve “Geceleyin sizi öldüren sonra belirlenen süre tamamlansın diye gündüzün sizi dirilten O’dur...” (Enam, 60) ayetleriyle örtüşen bir inanca sahip olduğunu göstermektedir.⁸

“Kamug nengke vakt ol küni belgülüg (1213)
Nefes tın tokırka sanı belgülüg”
*Her şeyin belirli bir vakti vardır, günü de bellidir
Nefes alıp vermenin sayısı bellidir.*

Yukarıdaki beyiti bir de Kuran’daki bir ayetle karşılaştıralım:

“Her ümmet için bir ecel vardır. Onların ecelleri gelince, ne bir saat ertelenebilirler ne de öne alınabilirler, tam zamanında çökerler. (A’raf, 34)

Her iki beyitin de anafikiri birdir. Eski Türk inancında ise yaşama tam bağımlılık var idi. Kadere olan inanç İslamiyet ile Türk fikriyatında oluşmaya başladı.

⁸ Ruhi Ersoy, *Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller*, (Milli Folklor, 2002), s. 86-101.

Sonuç:

Her canlı için ölüm kaçınılmaz bir sonudur. Her gün ölüme doğru gider; son gün, ulaşır. İnsanlar ölüme hep şüphe ile bakmışlardır. Ölüm kimi zaman bir kurtuluş, kimi zaman da bir yok oluş olmuştur.

Türkler de tarihi devirler içerisinde çeşitli dini inançlar benimsemişlerdir. Ölüm üzerine düşüncelerini de bu dini inançlar doğrultusunda belirlemişlerdir.

Kutadgu Bilig'de hakim olan "ölüm" anlayışı yaptığımız incelemelerde de görüldüğü gibi İslamî inanç sistemi dahilindedir. Fakat Türkler İslamiyet'e kendi geleneksel inançlarından da bazı değerler katmışlardır. Kutadgu Bilig'de "ölüm" kavramının işlenişinde bu sentez görülmektedir. Aslında "ölüm" kavramındaki bu sentezden yola çıkarak eserin tümünde, her konuda, İslamiyet'in ağır bastığını, lakin eski inanç sistemlerinden de izler bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu, Türkler'in ezelden beri benimsedikleri inançlarla İslamiyet'in aynı doğrultuda olmasının bir sonucudur.

Kaynakça

BANARLI, Nihad Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: MEB Yayınları, 2002.

BORATAV, Pertev Naili. Yüz Soruda Türk Folkloru. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1999.

DİLAÇAR, Agop. 900.Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988.

ERSOY,Ruhi. Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller. Milli Folklor, 2002.

İNAN, Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KAFESOĞLU, İbrahim. Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. Ankara: 2002.

KÖPRÜLÜ, M.Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: 2004

TUNA, O. Nedim. Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "Kergek bol-" Deyiminin İzahı. VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, s. 179. Ankara: 1957, T.T.K.Y.

